

Danuta NICZYPORUK

Stefana Czarnowskiego koncepcja wędrówki elementów kulturowych

Stefan Czarnowski's Conception of Migration of Cultural Elements

Dla Stefana Czarnowskiego pojęcie kultury miało bardzo szeroki zakres. Według niego obejmuje ono: „całokształt zobjektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie”.¹ Tak rozumiana kultura obejmuje sztukę, gospodarke, religię, struktury społeczne itd., a więc wszystko to, co w życiu społecznym jest wytworem i elementem działań ludzkich, co nie ma charakteru przyrodniczego. Kultura jest środowiskiem egzystencji człowieka; czynnikiem konstytuującym człowieczeństwo.² Istotną cechą gatunkową człowieka jest partycypacja w kulturze.

Czarnowski nie uznawał podziału zjawisk na psychiczne i materialne oraz — konsekwentnie — kultury na duchową i materialną. Niemniej jednak posługiwał się tym rozróżnieniem kultury jako wygodnym skrótem myślowym.³ Podział ten wyraża aspekt danego elementu kulturowego, który jawi się nam bez wnikania w głąb rzeczy.

Jedną z podstawowych własności elementów kulturowych jest ich zdolność do przenoszenia się zarówno w przestrzeni, jak i w czasie. Mobilność ta dotyczy wszystkich elementów kulturowych. Proces wędrówki elementów Czarnowski w swoich pracach najczęściej egzemplifikuje sferą świadomości, np.: wierzeń, poglądów filozoficznych, sztuki, idei społecznych itp., należących do kultury duchowej. Elementy kulturowe ze sfery świadomości przenoszą się łatwiej niż elementy kultury materialnej; wyma-

¹ S. Czarnowski: *Kultura*, „Wiedza i Życie” 1932, nr 10, przedruk [w:] *Kultura*, Warszawa 1958, s. 12.

² *Ibid.*, s. 6—7.

³ *Ibid.*, s. 9.

gają bowiem mniej zmian adaptacyjnych.⁴ Ta sfera egzemplifikacji nie świadczy o braku konsekwencji w ujmowaniu zjawisk kulturowych. Analiza zjawiska oporów w przyjmowaniu obcych elementów oraz ich adaptacja wymaga natomiast przykładów ze sfery kultury materialnej, a więc wyraźniej ilustrujących ten problem, np. wędrówka narzędzia. Wprawdzie wszystkie elementy kulturowe mają zdolność do wędrówki w przestrzeni i w czasie, ale nie każdy z nich jest przyjmowany w różnych kulturach w jednakowym stopniu. Ulegają one w różnym stopniu modyfikacjom oraz wpływają z różną siłą na kulturę społeczeństwa, do którego zawędrowały. Najłatwiej są przyjmowane elementy peryferyjne w stosunku do systemu. Są to zatem swojego rodzaju nowinki, ciekawostki, przedmioty służące zabawie, ozdoby, oznaki rzeczywistej czy mniemanej godności, np. stroje, biżuteria, orderzy, odznaczenia, sztuka użytkowa.⁵ Równie mobilnymi elementami kultury są towary przeznaczone do bezpośredniej konsumpcji. Tkaniny bawełniane, fabrykowane w Europie i Ameryce, stały się częścią składową kultury wielu plemion polinezyjskich zastępując częściowo materiały miejscowe. Technika produkcji nie została przyjęta, gdyż wymaga ona przystosowania organizacji psychofizycznej robotnika do narzędzi.⁶

Czarnowski zalicza do lotnych elementów kulturowych również wątki fabularne. Dla przykładu: motyw kozy, kózki i wilka przywędrował z Indii przez Iran do krajów śródziemnomorskich i upowszechnił się w całej Europie. Odnajdujemy go w wielu baśniach ludowych, a następnie w utworach wielkich poetów zwłaszcza epoki romantycznej, która chętnie czerpała z twórczości ludowej. Wędrującym elementem jest tu formalna strona wątku, natomiast opisywana sytuacja została w każdym z utworów inaczej uzupełniona w zależności od konkretnych warunków społecznych, środowiskowych, kulturowych.⁷

Do najbardziej lotnych elementów kulturowych należą również normy prawne i moralne. Za przykład może tu posłużyć zasada: „nie czyni bliżniemu tego, co tobie niemiłe”. Funkcjonuje ona w wielu kulturach, lecz w każdej na swoisty sposób. Jeszcze bardziej złożonym przykładem mogą być ogólne zasady prawne sformułowane przez Rzymian, które następnie rozprzestrzeniły się w czasie i przestrzeni na całą kulturę europejską, funkcjonując w ustawodawstwie wielu państw.⁸

Zdolność do wędrówki w przestrzeni i w czasie jest konstytutywną

⁴ A. Kłoskowska: *Socjologia kultury*, Warszawa 1983, s. 91—92.

⁵ S. Czarnowski: *Wędrówka narzędzia*, „Wiedza i Życie” 1934, nr 6—7, przedruk [w:] *Kultura*, s. 115.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

cechą elementów kulturowych. Do najbardziej lotnych należą te elementy kulturowe, które są luźno związane z warunkami bytu społeczeństw macierzystych. Należą do nich również składniki peryferyjne oraz te, które charakteryzują się znaczną przewagą formy nad treścią.

Często jednak zdarza się, że te same elementy kulturowe są przyjmowane w jednym społeczeństwie bez szczególnych oporów, w innym są dezakceptowane. Poza cechą lotności tych elementów istnieją zatem inne czynniki, które współdecydują o przebiegu wędrówki. Obce komponenty nie wywołują oporów, dopóki znajdują się na peryferiach kultury, do której wchodzi. Niezależnie od funkcji pełnionej w kulturze macierzystej, w nowej społeczności nabierają charakteru peryferyjnego. Oznacza to brak organicznego związku z systemem życia grupy zapożyczającej, określającym sposób życia jednostki. Nie wzbudza on oporów kultury tak długo, dopóki nie zmienia ustalonego społecznie porządku życia, określającego granice tolerancji dla upodobań indywidualnych. Noszenie europejskich ubiorów lub zegarków w przedrewolucyjnych Chinach nie zmieniło obowiązujących tam norm i nie budziło oporów.⁹

Obcy element kulturowy może zostać zaadoptowany, gdy mieści się w tendencjach rozwojowych danego społeczeństwa. Romanizacja Galii, a więc przyjęcie całych zespołów kultury obcej było możliwe dzięki tendencjom rozwojowym powstającym w niej samej. Proces romanizacji tylko przyspieszył naturalny rozwój Galii.¹⁰ W Afryce islam do dziś o wiele łatwiej rozprzestrzenił się niż chrześcijaństwo czy judaizm. Wynika to stąd, że przyniósł on zbiór przepisów o charakterze prawnym i społecznym, norm etycznych itd., które bardziej niż chrześcijańskie odpowiadają tendencjom rozwojowym społeczności tubylczych. Islam wzmacniał m.in. władzę ojca i naczelnika wioski, sankcjonował wielożenstwo i poddaństwo kobiety. Zakazy dotyczące spożywania wina i wieprzowiny nie stały w sprzeczności z dotychczasowymi sposobami odżywiania się tych społeczności.¹¹

Wynalazki techniczne, aby mogły zostać przyjęte i zastosowane zgodnie z przeznaczeniem jakie miały tam, gdzie powstały, muszą trafić do odpowiednio przygotowanego środowiska, o analogicznej kulturze technicznej.¹² O zapożyczeniu technicznym można mówić jedynie wtedy, gdy zo-

⁹ I d.: *Opory kultury*, [w:] *Kultura*, Warszawa 1938, Biblioteka „Wiedzy i Życia” t. 4, przedruk [w:] *Kultura*, s. 149.

¹⁰ I d.: *Narodziny wielkiej kultury*, „Wiedza i Życie” 1932, nr 11—12, przedruk [w:] *Kultura*, s. 34—36.

¹¹ I d.: *Opory kultury*, s. 157—158.

¹² I d.: *Założenia metodologiczne w badaniach rozwoju społeczeństw ludzkich*, (Niedokończony wstępny rozdział projektowanej pracy *Zarys socjologii ogólnej*, 1932), [w:] *Dzieła*, T. 2, Warszawa 1956, s. 206.

staje przyjęty nie tylko przedmiot, lecz także sposób jego użycia, np. gdy tubylec środkowoafrykański używa zegarka nie tylko jako ozdoby.¹³

W obrębie jednej wspólnoty kulturowej bez większych oporów wędrują i są przyjmowane jej elementy. Przykładem takiej jednorodności może być kultura polinezyjska, rozproszona przestrzennie na wyspach znacznie oddalonych od siebie lub średniowieczna Europa stanowiąca jedność religijną, polityczną i kulturową. Poszczególne struktury lokalne i terytorialne były samoistne, jednak działały w ramach jednego systemu wymiany. Elementy kulturowe krążą bez trudu i bez większych oporów zostają przyjmowane w ramach własnego systemu. Przykładem tego jest recepcja prawa rzymskiego w średniowiecznej Europie czy XIV-wieczne ruchy ludowe wybuchające niemal równocześnie w Anglii, Francji, Florencji i miastach flamandzkich.¹⁴

Obce elementy kulturowe często wzbudzają opory pomimo sprzyjających warunków materialnych i podobnych tendencji rozwojowych danej społeczności. Czarnowski podkreślał, że w przyswajaniu obcych elementów kulturowych ogromną rolę pełni środowisko społeczne. Przede wszystkim ma znaczenie aktualny charakter środowiska ludzkiego, jego rola i funkcje, sposób działania, a także to, co pozostało niezmiennie z przeszłości. Czynnikiem środowiska są: wierzenia, zwyczaje, przesady, poglądy (estetyczne, etyczne, filozoficzne, prawne, polityczne), społeczna organizacja pracy, stopień zróżnicowania społeczeństwa itd.¹⁵

Opory kultury mogą mieć charakter świadomy lub nieświadomy. Przejawiają się w ignorowaniu, potępianiu, lekceważeniu lub negowaniu obcej kultury i elementów odczuwanych jako obce. Bywają one rozmaicie motywowane i opatrzone różnymi sankcjami. Opór wobec obcego elementu kulturowego zaczyna się przejawiać wówczas, gdy przestaje on być peryferyjny. Wchodząc do życia codziennego grupy funkcjonuje z ustalonymi systemami norm i wzorów bądź zaczyna je podważać.¹⁶ Opory zwracają się przeciwko przedstawicielom kultury obcej, lecz również przeciwko członkom własnej społeczności, którzy ulegli wpływow obcym. Dla przykładu wykształcony w Europie Afrykańczyk nie był w stanie wrócić do swej rodzinnej wioski, czuje się w niej bowiem obco i jest odrzucany jako obcy.¹⁷

Często opór wobec obcych elementów kulturowych, a zwłaszcza nowości technicznych jest wyrazem poczucia zagrożenia organizacji pracy. Jest ona zazwyczaj tożsama z organizacją grupy, a tym samym jest naj-

¹³ *Ibid.*, s. 206. Por. *Wędrowka narzędzia*, s. 115.

¹⁴ I d.: *Zasięg kultury*, „Wiedza i Życie” 1936, nr 8—9, przedruk [w:] *Kultura*.

¹⁵ I d.: *Założenia metodologiczne...*, s. 198.

¹⁶ I d.: *Opory kultury*, s. 148.

¹⁷ *Ibid.*, s. 153.

ważniejsza dla jej funkcjonowania. W połowie XIX w. chłopci w Bretanii okazywali niechęć w stosunku do lekkiego żelaznego pługa. Wypieranie drewnianego radła, wymagającego dużych nakładów pracy powodowało konieczność zmian organizacyjnych. Z pomocą radła pracowano zbiorowo pod kierunkiem gospodarza, który podczas wykonywania pracy był władcą takim samym jak w swoim patriarchalnym domu. Zmiana narzędzia naruszyła dotychczasową organizację pracy. Wiele rąk do pracy zwolniło się, a tym samym zmniejszyła się absolutna władza ojca-gospodarza nad dziećmi, szczególnie zatrudnionymi poza gospodarstwem.¹⁸

Opory kultury często są wyrazem samozachowawczości grupy. Jednostki w różnym stopniu wyobrażają sobie, że egzystencja grupy jest zagrożona przez wszystko, co obce. Dlatego każdy element obcy jest odrzucany w tej mierze, w jakiej uznaje się go za symbol obcości. Z tego przeświadczenia wynika np. odrzucenie przez Murzyna pomocy lekarskiej niesionej przez białego lekarza. Murzyn w swoim wyobrażeniu straciłby tożsamość, gdyby został wyleczony za pomocą medycyny europejskiej.¹⁹ Nie są pozabawione podstaw takie wyobrażenia, wywołujące opory przeciwko przyjęciu obcej kultury lub poszczególnych jej elementów. Zapożyczenie elementów kulturowych może doprowadzić do zaburzeń w funkcjonowaniu układu społecznego, a nawet do jego dezintegracji. Zaburzenia te bywają bardzo różnorodne, zależne zarówno od grupy, jak i od kultury macierzystej elementu, a także od różnicy jakościowej między stykającymi się kulturami oraz od tego, która z dziedzin życia zbiorowego ulega przekształceniom na skutek zapożyczenia. Przykładem takich zaburzeń jest historia tubylców obu Ameryk, Australii i Afryki „cywilizowanych” przez Europejczyków. Narzucenie obcej kultury nastąpiło w drodze przewagi militarnej bądź ekonomicznej. Doprowadziło to do dezintegracji kultur miejscowym, a w konsekwencji do wymierania całych plemion (np. ludność polinezyjskiego archipelagu Marquesas) albo do zepchnięcia ich na margines życia społecznego (np. plemię Indian Kwekiutl).²⁰

Występują także inne opory przed obcymi elementami: moralne, etyczne, religijne. Do dziś niektórzy ludzie nie uznają pisma maszynowego za osobiste i unikają stosowania go w prywatnej korespondencji.²¹ Często opory przeciwko nowinkom są spowodowane rutyną, przyzwyczajeniem i uzasadnione funkcjonowaniem organizmu wytrenowanego w określony sposób. Wśród ludzi nawykłych do pisania piórem wprowadzenie stałówek budziło wiele oporów. Dopiero dzieci uczące się pisać stałówkami zadecydowały o przyjęciu tej innowacji.²²

¹⁸ I d.: *Wędrówka narzędzia*, s. 122.

¹⁹ I d.: *Opory kultury*, s. 159.

²⁰ *Ibid.*, s. 149—155.

²¹ I d.: *Wędrówka narzędzia*, s. 122.

Obce elementy kulturowe pod wpływem oporów zmieniają się i ulegają licznym modyfikacjom. O kierunkach tych zmian decydują warunki społeczne, czyli aktualny charakter środowiska społecznego. Wątek Heraklesa odnajdujemy w sumeryjskim Gilgameuszu, izraelskim Samsonie, rzymskim Herkulesie, skandynawskim Thor, polskim Toczygroszku czy Żelaznej Palce, niemieckim Silnym Mężu. Przebył on ogromne przestrzenie w niemal nie zmienionej formie. W zależności od zmienianego środowiska był uzupełniany i aktualizowany.²³ Podobnie idee (religijne, prawne, moralne) skupiające wokół siebie siły społeczne, w trakcie swych wędrówek ewoluowały, zmieniały swą treść w zależności od warunków, które jednocześnie modyfikowały je. Przykładem takiego zjawiska może być idea władzy powszechnej. Ujawniła się ona w koncepcji powszechności chrześcijaństwa w średniowieczu — cesarstwa wschodniego i papieżstwa na zachodzie Europy — aż do nowożytnej idei rzeczpospolitej chrześcijańskiej.²⁴

Elementy kulturowe w wyniku kontaktów ze światem zewnętrznym odrywają się od swojego podłoża i przenoszą do innych społeczności. Początkowo zajmują one peryferyjne miejsce w danej kulturze jako „nowinki” przyjmowane przez nowatorów. Bywa, że element kulturowy za-wędruje do kraju, którego warunki materialne i społeczne znajdują się na niższym poziomie od tych, w których powstał. Może trafić do społeczności o odmiennych tendencjach rozwojowych. Nie zostanie wówczas zaadoptowany przez tę kulturę. Pozostaje wówczas tylko nowinką, krótkotrwałą modą lub całkowicie zmienia swą treść i funkcje. Przykładem tego mogą być narzędzia, które w kulturze macierzystej pełniły funkcje techniczne, w innej natomiast służą jako ozdoby.

Decydujący wpływ na proces przyjmowania obcych elementów kulturowych ma środowisko społeczeństwa przyjmującego, czyli system wierzeń, zwyczajów, przesądów, poglądów, tradycji. Hamuje ono rozszerzanie i przyjmowanie obcych elementów kultury. Środowisko jest zatem źródłem oporów kultury, co wyraża się w ignorowaniu, potępieniu lub lekceważeniu tych elementów, które są odczuwane jako obce. Jeśli opory kultury nie są dostatecznie silne, aby dany element odrzucić, to dochodzi do jego przyjęcia. W trakcie tego procesu elementy kulturowe ulegają zmianom i modyfikacjom, przystosowując się do funkcjonowania w danej kulturze i jednocześnie ją zmieniając.

Koncepcja wędrówki elementów kulturowych powstała jako głos w

²² *Ibid.*, s. 121.

²³ *I d.: Dawność a terażniejszość w kulturze*, „Wiedza i Życie” 1936, nr 1—2, przedruk [w:] *Kultura*, s. 102—107.

²⁴ *I d.: Idee kierownicze ludzkości*, Warszawa 1928, Biblioteka Samokształcenia, przedruk [w:] *Dziela t. 2*, s. 108—155.

dyskusji na temat rozwoju kultur. Czarnowski polemizował z historyczną szkołą etnologiczną, zwaną także dyfuzjonizmem, w odmienny sposób interpretując zjawiska m.in. rozszerzania, przenikania i zapożyczenia elementów kulturowych. Koncepcja ta dzięki swojej otwartości teoretycznej jest wciąż aktualna inspirując do podejmowania zagadnień dyfuzji kulturowej. Prace Czarnowskiego często są cytowane współcześnie, zwłaszcza przez socjologów wsi i etnografów (K. Dobrowolski, K. Zawistowicz-Adamska, B. Koczyńska-Jaworska, M. Wieruszowa-Adamczyk i in.).

S U M M A R Y

The conception of migration of cultural elements arose as a voice in a discussion on the development of cultures. Czarnowski argued with the historical ethnological school also known as diffusionism, on a different way of interpreting the phenomena of spreading, penetrating and borrowing of cultural elements.

Czarnowski regarded mobility of cultural elements as a constitutive feature. The most volatile were those cultural elements that were loosely connected with the conditions of living of their parent societies. These include peripheral elements and those where form largely dominates the content.

Czarnowski analyzed the mechanism of borrowings, especially the factors that jointly affect the course of migration. The most important factors that produce resistance of culture include: material conditions and developmental tendencies and human environment in a society that borrows a foreign element.

